

Наталія КАРВАЦКА

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0002-4490-4402>e-mail: karvatskan@khmnu.edu.ua

Андрій ГОНЧАРУК

Хмельницький національний університет

<https://orcid.org/0000-0003-4690-9781>e-mail: goncharukam@khmnu.edu.ua

ОЦІНКА ТРЕНДІВ РОЗВИТКУ БІЗНЕС-СЕРЕДОВИЩА УКРАЇНИ В УМОВАХ НЕСТАБІЛЬНОСТІ

Для оцінювання загальних трендів розвитку бізнес-середовища України у статті проаналізовано динаміку основних макроекономічних показників, таких як: індекси валового внутрішнього продукту та промислового виробництва; обсяги експорту, імпорту та сальдо зовнішньої торгівлі України. Розглянуто результати опитування керівників компаній, що проводив Національний банк України у 2023 році та динаміку Індексу ділових очікувань підприємств; результати дослідження проведеного спільно Центром розвитку інновацій, Офісом з розвитку підприємництва та експорту, національного проекту Дія.Бізнес, стратегічним агентством Advanter Group та динаміку Індексу активності бізнесу.

Виявлено причини та наслідки спаду економічної активності підприємств України за основними секторами економіки. Визначено раціональні рішення, спрямовані на підтримку та відновлення бізнесу в умовах нестабільності.

Розглянуто результати міжнародної оцінки за рейтингом економічних свобод від американського фонду Heritage Foundation (Economic Freedom Index), Індексу сприйняття корупції від Transparency International (Corruption Perceptions Index), міжнародного дослідження сприйняття національних брендів від Brand Finance (Global Soft Power Index). Визначено роль України у світовій економіці.

Ключові слова: оцінка, аналіз, бізнес-середовище, економіка України, міжнародне оцінювання.

Nataliia KARVATSKA, Andrii HONCHARUK

Khmelnitskyi National University

ASSESSMENT OF TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF BUSINESS ENVIRONMENT OF UKRAINE IN UNSTABLE CONDITIONS

In the article, the authors analyzed the dynamics of the main macroeconomic indicators, such as: indexes of the gross domestic product and industrial production; volumes of exports, imports and foreign trade balance of Ukraine to assess general trends in the development of Ukraine's business environment. The authors considered the results of the survey of company managers conducted by the National Bank of Ukraine in 2023 and the dynamics of the Index of Business Expectations of Enterprises; the results of a joint study conducted by the Innovation Development Center, the Office for Entrepreneurship and Export Development, the Diya.Business national project, the strategic agency Advanter Group, and the dynamics of the Ukrainian Business Index. The causes and consequences of the decline in the economic activity of Ukrainian enterprises in the main sectors of the economy were identified. Rational solutions aimed at supporting and restoring business in conditions of instability were determined. The results of the international assessment based on the ranking of economic freedoms from the American Heritage Foundation (Economic Freedom Index), the Corruption Perceptions Index from Transparency International (Corruption Perceptions Index), and the international study of the perception of national brands from Brand Finance (Global Soft Power Index) were considered. The role of Ukraine in the world economy was defined.

It was concluded that the recovery of the Ukrainian economy remains restrained due to significant losses, destruction, and ongoing hostilities. Positive expectations in terms of economic recovery are associated with the further adoption and implementation of EU decisions on: using the advantages of the unification of the energy systems of continental Europe ENTSO-E and Ukraine (the so-called "energy visa-free"); exemption of Ukrainian business products from tariffs and quotas ("economic visa exemption"); liberalization of road transportation ("transport visa-free"); integration of Ukrainian customs authorities with European ones ("customs visa-free"). Such decisions will significantly contribute to the expansion of international trade, further integration of Ukraine into European production, as well as transport and logistics networks.

Keywords: assessment, analysis, business environment, economy of Ukraine, international assessment.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Особливостями економічного середовища України у період 2022-2023 років є поєднання глобальних викликів спричинених коронавірусної кризи, повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України та переоцінкою демократичних і гуманітарних цінностей. Незважаючи на це, економіка України поступово повертається до відновлення завдяки здатності адаптуватися до умов війни, стійкості енергетичної системи, підтримці міжнародних донорів, започаткуванню й реалізації міжнародних програм і проєктів відбудови економіки, покращення безпекової ситуації. Український малий та середній бізнес також із оптимізмом прогнозує перемогу України, натомість вказує на погіршення бізнес-середовища.

Аналіз досліджень та публікацій

Для виконання оцінки трендів розвитку бізнес-середовища України було використано дані Державної служби статистики щодо динаміки індексів валового внутрішнього продукту й промислового виробництва; обсягів експорту та імпорту [1]; аналітичні прогнози НБУ [4–6]; Національного інституту стратегічних досліджень [8]; Центру розвитку інновацій [9]; Центру Разумкова [12, 15]; результати міжнародного оцінювання економіки України та ін експертних видань.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття

Попри численні дослідження у цій сфері бізнес-середовище лишається змінним у міру економічного розвитку та глобальних трансформаційних процесів, особливо в умовах невизначеності, пов'язаних із безпековою ситуацією в Україні. Тому вважаємо, що надзвичайно актуальним є моніторинг та оцінювання поточних трендів розвитку економіки України.

Формулювання цілей статті

Метою статті є оцінка трендів розвитку бізнес-середовища України в умовах економічної та політичної нестабільності.

Виклад основного матеріалу

Оцінку трендів розпочнемо з дослідження основних макроекономічних показників: індексів валового внутрішнього продукту та промислового виробництва (рис. 1); динаміки експорту, імпорту та сальдо зовнішньої торгівлі України (рис. 2). Наведені дані свідчать про те, що увесь час розвитку економіки України можна розглядати як постійну «гойдалку» спад-відновлення. Адже на рисунку 1 явно помітні чотири масштабні кризи. Така динаміка з одного боку свідчить про надзвичайно складні умови розвитку й функціонування бізнесу, з іншого – швидку адаптацію та гнучкість вітчизняних бізнес-структур. Завдяки вмінню пристосовуватись до нових умов функціонування українська економіка і в умовах війни починає поживавлюватись, не зважаючи на пошкодження критичної інфраструктури, виробничих потужностей та руйнування логістичних ланцюжків.

Рис. 1. Динаміка індексів валового внутрішнього продукту та промислового виробництва, %

Джерело: сформовано авторами на основі даних [1]

Однак темпи економічного відновлення будуть помірними, зокрема згідно прогнозу НБУ у 2023 році реальний ВВП зросте на 0,3%. За оцінкою Міжнародного валютного фонду реальний ВВП може зрости на 1%, а Світового банку – на 3,3% за умови зменшення руйнування критичної інфраструктури [2].

Окрім цього за оновленим прогнозом НБУ на кінець 2023 року міжнародні резерви становитимуть близько 27 млрд дол. США й надалі зростатимуть [3]. Цьому сприятиме поступове збільшення внутрішнього попиту, у тому числі завдяки поверненню українців з-за кордону, перезапуск підприємств на деокупованих територіях, повноцінне відновлення роботи чорноморських портів [4].

Оцінюючи динаміку зовнішньоекономічної діяльності (рис. 2) можемо відмітити, що в цілому за період дослідження спостерігається зростання обсягів і Україну можна в повній мірі віднести до експортоорієнтованих держав з відкритою економікою. За результатами діяльності 2022 року суттєвого падіння обсягів експорту та імпорту товарів не відбулось, обсяги експорту/імпорту повернулись на рівень п'ятирічної давності, проте спостерігаємо збільшення негативного сальдо торговельного балансу у 2022

році, що свідчить про погіршення конкурентоспроможності країни на світовому ринку, зростання імпортової залежності.

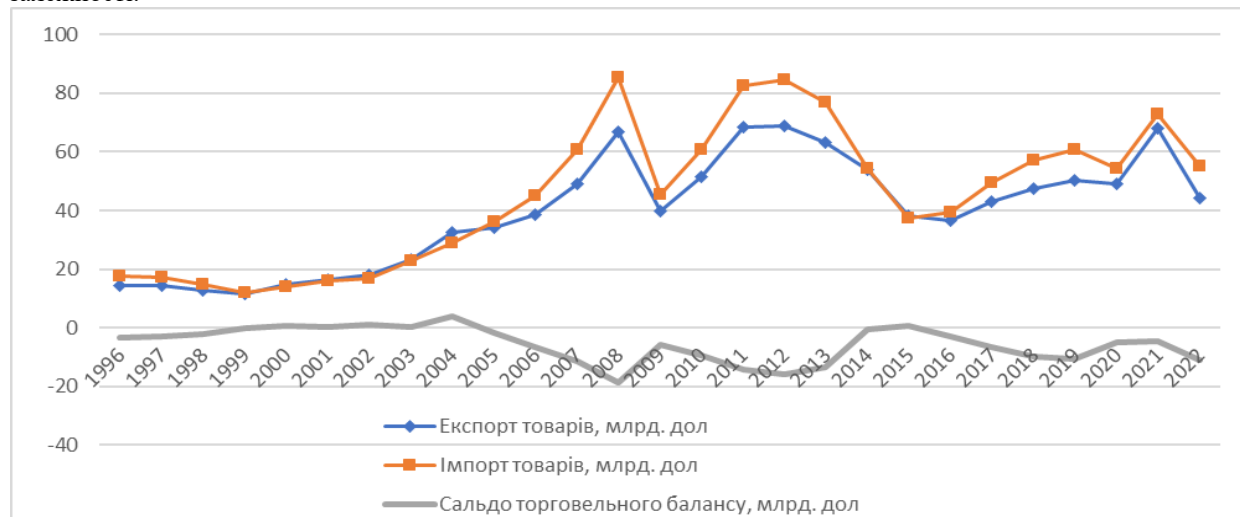

Рис. 2. Динаміка експорту, імпорту та сальдо зовнішньої торгівлі України, млрд. дол.

Джерело: сформовано авторами на основі даних [1]

Незважаючи на складні умови, очікування бізнесу щодо макроекономічної ситуації в Україні покращуються. Війна суттєво послабила адміністративний і фінансовий контроль бізнесів, які залишились. І саме завдяки такому послабленню частина підприємств змогла продовжувати діяльність [15]. Так, за результатами опитування керівників компаній, що проводив Національний банк у I кварталі 2023 року визначено, що індекс ділових очікувань підприємств (ІДО) зріс до 91,2% [5] і пом'якшення негативних очікувань спостерігається майже за усіма видами економічної діяльності (окрім будівництва й торгівлі) щодо динаміки обсягів виробництва товарів і послуг (найбільше – підприємства переробної та добувної промисловості). На думку 88,4% респондентів, найвагомішим проінфляційним чинником залишаються воєнні дії [5]. Щодо змін фінансово-економічного стану, то укріплення очікують підприємства добувної промисловості; сільськогосподарські підприємства прогнозують свій фінансово-економічний стан на поточному рівні. Послаблюються негативні очікування щодо інвестиційних видатків, впливу «курсового фактору» та «витрат на виробництво». Однак, за оцінками респондентів підприємств усіх видів діяльності, все ще очікується зменшення кількості працівників.

За дослідженнями спільно Центру розвитку інновацій, Офісу з розвитку підприємництва та експорту, національного проекту Дія.Бізнес, стратегічного агентства Advanter Group, проведеного у січні-лютому 2023 року Індекс активності бізнесу UBI (Ukrainian Business Index) становив 30,76 (зі 100 можливих) [9], а у березні-квітні 2023 року – 34,03 [10]. Попри зростання таке значення свідчить про все ж таки негативні очікування бізнесу від подальшого розвитку подій (рис. 3). На думку генерального директора Advanter Group Андрія Длігача «зростання індексу свідчить радше про втому бізнесу від невизначеності і бажання інтенсифікуватися, ніж про покращення економічної ситуації: кількість замовлень від клієнтів лишається незмінною, але зростають об'єми випуску продукції і складські запаси» [10]. Щодо оцінки перспектив, то у цьому дослідженні 45,5% респондентів прогнозують збільшення обсягів бізнесу у 2023 році, порівняно з попереднім роком, у тому числі 8% підприємств прогнозує значне зростання бізнесу. Проте близько 24% підприємств прогнозують отримання результату у розмірах не більше 2022 року, а 28,8% й зовсім прогнозують падіння бізнесу.

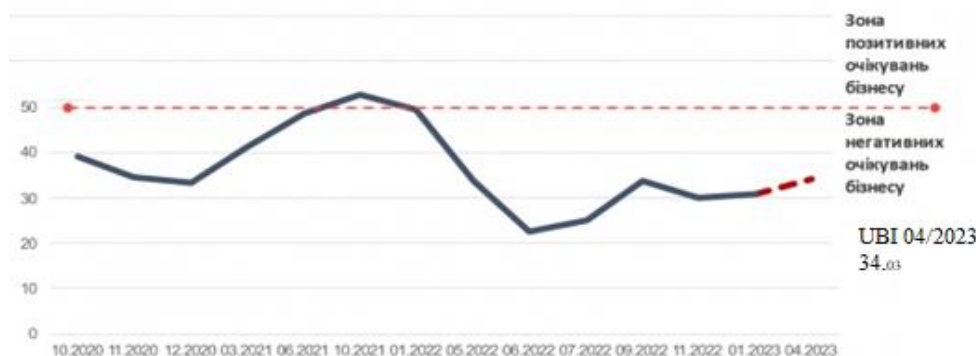

Рис. 3. Динаміка Індексу активності бізнесу UBI (Ukrainian Business Index)

Джерело: [10]

Далі виконаємо аналіз трендів за основними секторами економіки. У 2022 році відбулось суттєве падіння обсягів виробництва промисловості. Причинами є руйнування виробничих потужностей, інфраструктури і, як наслідок, порушення виробничих процесів, ланцюгів постачання, перебої з електропостачанням. Окрім цього негативно вплинуло обмежене судноплавство Чорним морем, скорочення споживчого та інвестиційного попиту (особливо це стосується підприємств чорної металургії, хімічної, машинобудівної промисловості). Як результат – зростання питомої ваги менш технологічних галузей (добувна, харчова, деревообробна галузі). Найшвидше адаптувались до таких умов підприємства переробної промисловості за рахунок збільшення використання генераторів, пристроїв безперебійного живлення, зміни графіків роботи. Суттєвим є те, що машинобудування, харчову й легку промисловість підтримало державне фінансування військових замовлень. Хімічну промисловість підтримав процес переорієнтації сільськогосподарських виробників на українські добрива в умовах припинення імпорتنих поставок цих товарів, добувну промисловість – стійкий видобуток енергетичних ресурсів [6]. Значна частина підприємств була релокована: на кінець листопада 2022 року понад 770 підприємств перенесли свою діяльність у більш безпечні регіони, понад 600 з них відновили роботу; понад 50% переміщених – підприємства сфери торгівлі, IT-компанії та ін.; 30,2% релокованих підприємств, або близько 230 з них, належать до переробної промисловості [7].

Зниження валової доданої вартості сільського господарства у 2022 було спричинено окупацією територій, мінуванням посівних площ, скороченням виробництва найбільш продуктивних видів продукції. Рациональними рішеннями, що дали змогу покращити цей вид діяльності були переорієнтація низки сільськогосподарських виробників з посівів зернових на олійні культури та запуск «зернового коридору». Окрім цього сільськогосподарські підприємства активно використовували інструменти державної підтримки. Зокрема, за даними Міністерства аграрної політики та продовольства [13], 43,65 тис. аграріїв за 2022 р. залучили 95,47 млрд грн кредитних коштів (у т. ч. за програмою державних гарантій розміром 80 % – 24,72 млрд грн). Кошти для підтримки аграрного бізнесу спрямовувались на відновлення частково або цілком зруйнованих унаслідок бойових дій виробничих потужностей, фінансування проєктів енергозабезпечення (на придбання обладнання для безперервної роботи енергосистеми) [14]. Однак прогнози на 2023 рік малооптимістичні. За даними Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» обсяги виробництва сільськогосподарської продукції можуть бути скорочені ще на 2,1%, що дозволить тільки забезпечити внутрішні продовольчі потреби держави. Передумовами цього є втрати доходів сільгоспідприємств у 2022 році й суттєве подорожчання ресурсів, що зменшує їх можливості щодо придбання високоякісного насіння, повноцінного забезпечення технологічного процесу. Особливо це стосується недостатньої кількості мінеральних добрив та засобів захисту рослин [11].

Сектор будівництва зазнав найбільшого падіння обсягів діяльності. Серед основних причин виділяють стрімке зменшення попиту на житло, нестача будівельних матеріалів в наслідок руйнування частини промислових підприємств, скорочення інвестицій. За оцінками експертів на початок 2023 року лише на третині новобудов тривають активні будівельні роботи, зведення яких почалося до 2022 року. Наразі попит на новобудови залишається низьким, попри запровадження програми іпотечного кредитування «Оселя», бюджетних асигнувань на відбудову інфраструктури. Пожвавлення прогнозують внаслідок набрання чинності та дії Закону 2923-IX «Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною...» [17].

Валова додана вартість торгівлі скоротилася унаслідок зниження споживчого попиту. Діяльність оптової торгівлі та транспорту стримували логістичні труднощі, зменшення експортних поставок, умисне сповільнення росією інспекцій кораблів в межах Зернової ініціативи, дефіцит пального навесні 2022 року та перебої з енергопостачанням. Показники фінансового сектору скоротилися на незначну величину. Це відбулось завдяки забезпеченню безперебійного функціонування банківської системи навіть в умовах перебоїв з електропостачанням [6].

IT-галузь, на відміну від інших, тільки уповільнила темпи зростання – приріст експорту послуг у 2022 році на 5,8% попри середнього значення близько 26% останніх років. Збереження обсягів відбулось завдяки поширенню дистанційної роботи в цьому секторі та оперативній релокації IT-підприємств у більш безпечні регіони. За прогнозами експертів галузі у 2023 році сфера інформаційних технологій продовжить зростати помірними темпами (ріст до 6%) завдяки продовженню військових дій, поглибленні світової економічної кризи, розвитку штучного інтелекту.

Щодо зовнішнього оцінювання бізнес-середовища, то Україна наразі посідає 130 місце у світі за рейтингом економічних свобод від американського фонду Heritage Foundation (Economic Freedom Index) і має лише 54 бали зі 100 – це відносить її до категорії переважно економічно не вільних країн [15]. На думку експертів фонду, в Україні за 2022 рік погіршилася ситуація з корупцією та хабарництвом, а також лояльністю судової системи до тиску політиків. З позитивних змін – скасування мораторію на продаж земель. Іншої думки дотримуються представники Transparency International, зокрема у рейтингу за показником «Індекс сприйняття корупції» Україна за 2022 рік піднялася на 6 пунктів і посіла 116 місце зі 180 країн.

Позитивним є те, що Україна за останні роки стала відома на увесь світ і, як результат, ввійшла до двадцятки найвпливовіших країн світу за рейтингом Global Soft Power Index 2023. За оцінками експертів CMS з відновленням і реконструкцією економіки після війни регіональна та глобальна роль України буде переосмислена через її нові амбіції та сильні сторони. Кожен аспект українського суспільства – бізнес, фінанси, освіта, охорона здоров'я, законодавство, уряд – переживає реформи, і в міру того як Україна впроваджує подальші реформи, необхідні для її ЄС-статусу, це лише розширить можливості для бізнесу. З населенням близько сорока мільйонів осіб Україна є однією з найбільших невикористаних економік, що розвиваються, у Європі з доступом до ринків Центральної Азії, Близького Сходу та за їх межами. В Україні працює понад 300 тис. ІТ-спеціалістів, і вона знаходиться в авангарді розробок у цій галузі, а ІТ-аутсорсинг є третім за величиною експортом в Україні. Європейське та міжнародне співтовариство пообіцяло понад один трильйон доларів США на інвестиції та допомогу для України, а уряд впроваджує сприятливі для інвесторів реформи [16].

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Відновлення економіки України у цілому залишається стриманим за рахунок значних втрат, руйнувань, воєнних дій, що тривають. Позитивні очікування у частині економічного відновлення пов'язуються з подальшим ухваленням та реалізацією рішень ЄС про: використання переваг об'єднання енергосистем континентальної Європи ENTSO-E та України (так званий «енергетичний безвіз»); звільнення продукції українського бізнесу від тарифів і квот («економічний безвіз»); лібералізації автомобільних перевезень («транспортний безвіз»); посилення інтеграції українських митних органів з європейськими («митний безвіз») [12]. Такі рішення мають суттєво сприяти розширенню міжнародної торгівлі, подальшої інтеграції України до європейських виробничих, а також транспортних і логістичних мереж.

Література

1. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Макроекономічний прогноз: якою буде економіка України у 2023 році. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/makroekonomichniy-prognoz-yakoyu-bude-ekonomika-ukrajini-u-2023-roci-12095712.html>
3. Що відбудуватиметься в економіці України у 2023-2025 роках: оновлений макроекономічний прогноз НБУ. Ліга Закон, 2023. Новини. URL: https://biz.ligazakon.net/news/217038_shcho-vdbuvatimetsya-v-ekonomts-ukrani-u-2023-2025-rokakh-onovleniy-makroekonomichniy-prognoz-nbu
4. Просто про економіку (на основі матеріалів Інфляційного звіту за січень 2023 року). Національний банк України, 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/prosto-pro-ekonomiku-na-osnovi-materialiv-inflyatsiyного-zvitu-za-sichen-2023-roku>
5. Бізнес пом'якшив негативні очікування щодо власної ділової активності, поліпшив інфляційні та курсові оцінки – результати опитування керівників компаній у I кварталі 2023 року. Національний банк України, 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/biznes-pomyakshiv-negativni-ochikuvannya-schodo-vlasnoyi-dilovoyi-aktivnosti-polipshiv-inflyatsiyni-ta-kursovi-otsinki--rezultati-opituvannya-kerivnikov-kompaniy-u-i-kvartali-2023-roku>
6. Коментар Національного банку щодо зміни реального ВВП у 2022 році. Національний банк України, 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-zmini-realnogo-vvp-u-2022-rotsi>
7. Промислова політика в Україні. Після війни Україні може загрозувати деіндустріалізація. GMK Center, 2023. URL: <https://gmk.center/ua/posts/pislia-vijny-ukraini-mozhe-zahrozhuvaty-deindustrializatsiia/>
8. Проблеми та перспективи розвитку стратегічних галузей промисловості України. Національний інститут стратегічних досліджень, 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/problemy-ta-perspektivy-rozvytku-stratehichnykh-haluzey-promyslovosti>
9. Стан та потреби бізнесу в умовах війни: результати опитування в січні 2023 року. Центр розвитку інновацій, 2023. URL: <https://cid.center/the-state-and-needs-of-business-at-war-results-of-the-january-2023-survey/>
10. Стан та перспективи МСБ в Україні. Результати дослідження. Економічна правда, 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/1/699634/>
11. Виробництво сільськогосподарської продукції в цьому році зменшиться на понад 2% — прогноз. Суспільне. Новини, 2023. URL: <https://suspilne.media/438651-virobnictvo-silskogospodarskoi-produkcii-v-comu-roci-zmensitsya-na-ponad-2-prognoz/>
12. З чим світ входить у 2023 р. Економічні перспективи відновлення України. Аналітична доповідь. Центр Разумкова, 2023. URL: https://razumkov.org.ua/images/pdf/2023_MATRA_I_KVARTAL.pdf
13. Міністерство аграрної політики та продовольства України, 2023. У 2022 році аграрії отримали 95,5 млрд грн кредитів. URL: <https://minagro.gov.ua/news/u-2022-roci-agrariyi-otrimali-955-mlrd-grn-kreditiv>

14. Огляд інструментів підтримки бізнесу в період воєнного стану в Україні. Національний інститут стратегічних досліджень, січень 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voennoho-stanu-v-6>

15. В утвердженні економічної свободи в Україні. Аналітична доповідь. Центр Разумкова, квітень 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/04/07/2023-MATRA-I-KVARTAL.pdf>

16. Investing and Doing Business in Ukraine. CMS, 2022/2023. URL: <https://cms.law/en/media/local/cms-cmno/files/publications/other/investing-and-doing-business-in-ukraine-2022?v=10>

17. Про компенсацію за пошкодження та знищення окремих категорій об'єктів нерухомого майна внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України, та Державний реєстр майна, пошкодженого та знищеного внаслідок бойових дій, терористичних актів, диверсій, спричинених збройною агресією Російської Федерації проти України [Електронний ресурс] : закон України [прийнятий ВР України від 23.02.2023 № 2923-IX]. Урядовий кур'єр. 2023. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-IX#Text>

References

1. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
2. Makroekonomichniy prohnoz: yakoiu bude ekonomika Ukrainy u 2023 rotsi. URL: <https://www.unian.ua/economics/finance/makroekonomichniy-prohnoz-yakoyu-bude-ekonomika-ukrajini-u-2023-roci-12095712.html>
3. Shcho vidbuvatymetsia v ekonomitsi Ukrainy u 2023-2025 rokakh: onovleni makroekonomichniy prohnoz NBU. Liha Zakon, 2023. Novyny. URL: https://biz.ligazakon.net/news/217038_shcho-vdbuvatymetsya-v-ekonomts-ukrani-u-2023-2025-rokakh-onovleniy-makroekonomchniy-prohnoz-nbu
4. Prosto pro ekonomiku (na osnovi materialiv Inflitsiinoho zvituzha za sichen 2023 roku). Natsionalnyi bank Ukrainy, 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/prosto-pro-ekonomiku-na-osnovi-materialiv-inflyatsiynogo-zvitu-za-sichen-2023-roku>
5. Biznes pomiakshyv nehatyvni ochikuvannya shchodo vlasnoi dilovoi aktivnosti, polipshyv inflitsiini ta kursovi otsinky – rezultaty opytuvannya kerivnykiv kompanii u I kvartali 2023 roku. Natsionalnyi bank Ukrainy, 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/biznes-pomyakshyv-negativni-ochikuvannya-schodo-vlasnoyi-dilovoyi-aktivnosti-polipshyv-inflyatsiyni-ta-kursovi-otsinki--rezultati-opytuvannya-kerivnykiv-kompaniy-u-i-kvartali-2023-roku>
6. Komentar Natsionalnogo banku shchodo zminy realnogo VVP u 2022 rotsi. Natsionalnyi bank Ukrainy, 2023. URL: <https://bank.gov.ua/ua/news/all/komentar-natsionalnogo-banku-schodo-zmini-realnogo-vvp-u-2022-rotsi>
7. Promyslova polityka v Ukraini. Pislia viiny Ukraini mozhe zahrozhuvaty deindustrializatsiia. GMK Center, 2023. URL: <https://gmk.center/ua/posts/pislia-viiny-ukraini-mozhe-zahrozhuvaty-deindustrializatsiia/>
8. Problemy ta perspektivy rozvytku stratehichnykh haluzei promyslovosti Ukrainy. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzen, 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/problemny-ta-perspektivy-rozvytku-stratehichnykh-haluzey-promyslovosti>
9. Stan ta potreby biznesu v umovakh viiny: rezultaty opytuvannya v sichni 2023 roku. Tsentri rozvytku innovatsii, 2023. URL: <https://cid.center/the-state-and-needs-of-business-at-war-results-of-the-january-2023-survey/>
10. Stan ta perspektivy MSB v Ukraini. Rezultaty doslidzhennia. Ekonomichna pravda, 2023. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2023/05/1/699634/>
11. Vyrobnystvo silskohospodarskoi produktsii v tsumu rotsi zmenshytsia na ponad 2% — prohnoz. Suspilne. Novyny, 2023. URL: <https://suspilne.media/438651-virobnictvo-silskohospodarskoi-produkcii-v-comu-roci-zmensitsia-na-ponad-2-prohnoz/>
12. Z chym svit vkhodyt u 2023 r. Ekonomichni perspektivy vidnovlennia Ukrainy. Analitichna dopovid. Tsentri Razumkova, 2023. URL: https://razumkov.org.ua/images/pdf/2023_MATRA_I_KVARTAL.pdf
13. Ministerstvo ahraanoi polityky ta prodovolstva Ukrainy, 2023. U 2022 rotsi ahraarii otrymaly 95,5 mlrd hrn kreditiv. URL: <https://minagro.gov.ua/news/u-2022-roci-agrariyi-otrimali-955-mlrd-grn-kreditiv>
14. Ohliad instrumentiv pidtrymky biznesu v period voiennoho stanu v Ukraini. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzen, sichen 2023. URL: <https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/ohlyad-instrumentiv-pidtrymky-biznesu-v-period-voennoho-stanu-v-6>
15. V utverdzhenni ekonomichnoi svobody v Ukraini. Analitichna dopovid. Tsentri Razumkova, kviten 2023. URL: <https://razumkov.org.ua/images/2023/04/07/2023-MATRA-I-KVARTAL.pdf>
16. Investing and Doing Business in Ukraine. CMS, 2022/2023. URL: <https://cms.law/en/media/local/cms-cmno/files/publications/other/investing-and-doing-business-in-ukraine-2022?v=10>
17. Pro kompensatsiiu za poshkodzhennia ta znyshchennia okremykh katehoriy obektiv nerukhomoho maina vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv, dyversii, sprychynenykh zbroinoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy, ta Derzhavnyi reiestr maina, poshkodzhenooho ta znyshchenoho vnaslidok boiovykh dii, terorystychnykh aktiv, dyversii, sprychynenykh zbroinoiu ahresiieiu Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy [Elektronnyi resurs] : zakon Ukrainy [priyniatyi VR Ukrainy vid 23.02.2023 № 2923-IX]. Uriadovyi kurier. 2023. № 58. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2923-IX#Text>